

Dukkon Ágnes

Nyelv és gondolkodás gyakorlati és elméleti kérdései Apácai és Tótfalusi programjában

A téma gazdagsága lehetővé tenné, hogy igazán tágas határok között tekintsük át a magyar nyelvűség követelményének tudatos érvényesítését, programszerű megjelenését, ám vizsgálódásainkat elsősorban a 17. századi magyar irodalomra korlátozzuk, rövid kitekintéssel az időben előtte lévő és utána következő folyamatokra. Nyelvi reformmozgalmak már a középkori Európában kezdődnek: pl. a spanyol a 12–13. században, az olasz a 13–14. században, Dante és Petrarca tudatos nyelvprogramja nyomán; a francia, az olasz mintájára a 16. század végén és a 17. század első évtizedeiben. Szótárak készülnek, írók és nyelv művelők foglalkoznak a stílussal, helyesírással, a népnyelvi és irodalmi változatok egybecsiszolásával. A reformáció hozza magával Európában, s így Magyarországon is az anyanyelvű irodalom és az írásbeliség elterjesztésének egyre sürgetőbb igényét, melyhez szükségszerűen kapcsolódik a fordítás kérdése, a Biblia megszólaltatása vulgáris nyelveken, s vele együtt a nyelv tanok írása is. Elég csak Sylvester János Újszövetség-fordítására és a hozzá kapcsolódó stilisztikai tanulmányára utalnunk, vagy a 17. század elejéről Szenci Molnár Albert zsolnárfordítására s ennek előszavára, hogy az anyanyelvűség tudatos, programszerű képviselőjét lássuk. A század végén pedig Tótfalusi Kis Miklós *Apologia Bibliorumában* figyelhetjük meg azt a nyelvi tudatosságot, amelyben már a felvilágosodás korának gondolkodásmódja, nyelv szemlélete sejlik föl: a gyakorlati alkalmazás igényén (a jó műfordítás előfeltételein) túl a nyelvi problémák elméleti aspektusai, a nyelvben benne rejlő törvények, a normativitás fontossága foglalkoztatják a szerzőt.

A barokk, de még inkább a klasszikus Európában a nyelv kérdése lényegileg másként jelenik meg a kor íróinál, gondolkodóinál, mint a megelőző századokban. A nyelv és tudás összetartozásának fölismerése indítja el a tudománytárak, enciklopédiák írásának terveit, hogy a reneszánsz zárt körben működő, zárt körnek szánt tudományosságával szakítva kilépjen a nagyobb nyilvánosság elé. Foucault *A szavak és a dolgok*

című könyvében foglalkozik a klasszikus kor nyelvről és megismeréséről, nyelvről és tudásról kialakított nézeteivel, Diderot, Rousseau, D'Alembert gondolatait is idézve. Témánkhoz azok az eszmefuttatásai kínálnak érdekes elméleti háttérrel, amelyek a tudományokról, mint jól megalkotott nyelvekről, a beszéd, a fölvilágosítás és a tudás azonos nagyságrendjéről, a kritikai viszonyulás megjelenéséről szólnak. „*A nyelv nem a gondolkodás külső megnyilvánulása, hanem maga is gondolkodás.*”¹

Apácai Csere János *Encyclopaediája* nézetünk szerint kiválóan alkalmas arra, hogy megvizsgáljuk a nyelvi tudatosság kérdését, továbbá az egyes tudományágakhoz megalkotott nyelvi köntös milyenségét, a szótalálásban megfigyelhető leleményességét vagy máskor sutaságát, a fogalmi gondolkodás és a kép egymáshoz való viszonyát. A róla szóló irodalom, a régebbi és újabb kiadások jegyzetei, kísérő tanulmányai (Erdélyi János, Kremmer Dezső, Bán Imre, Benkő Lóránd, Voigt Vilmos) a forráskritikai és eszmetörténeti szempontok mellett vizsgálják az *Encyclopaedia* nyelvét is, bár nem egyenlő mértékben, s szinte mindegyik kutató megállapítja, hogy igazából ezt a kérdést az irodalomtudomány nem dolgozta fel rendszeresen, vagy legalábbis van még mit tenni Apácai nyelvi teljesítményének alaposabb föltárásában.²

Erdélyi János szavai különösen jól megvilágítják a bennünket érdeklő problémát, a *magyarítás* lendületét, merészségét, vagyis a korabeli tudományos ismeretek minden ágát anyanyelvre átfordító igyekezetét: „*Egyébiránt alig van épületesebb oldala Apácai egész példányszerű munkásságának, mint épen a nyelvi oldal. [...] S minő nyelv az? Olyan, hogy idegen nyelv nem állhatott meg átfordítás nélkül előtte; s ez az, mi egyszer valóságos csuda, sőt több: merény.*”³

1 Michel Foucault, *A szavak és a dolgok*, Budapest, 2000. 100.

2 A legújabb, Apácairól szóló kiadványok egyike: *Apácai Csere János emlékezete*, szerk. Kovács Sándor Iván, kiad. Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2004. A kötet 350 év Apácai-irodalmából, s a 2003. nov. 13-án megrendezett „*Cogito ergo sum*” konferencia előadásaiból ad közre változatos anyagot. A régi és újabb tanulmányok szerzői közül többen is érintik Apácai nyelvalkotó, nyelvújító vállalkozását.

3 Erdélyi János, *Filozófiai írások*, kiad. T. Erdélyi Ilona, Budapest, 1981, 190.

A következő megfigyeléseket tehetjük az *Encyclopaedia* szövegéről: a történeti, etikai és teológiai témák kifejtésekor (Kilencedik, Tizedik, Tizenegyedik rész) könnyebben gördülnek mondatai, szókinccse kevesebb „saját alkotást” tartalmaz, mint a logikai, matematikai, fizikai jelenségek leírásakor – amit szinte mindegyik méltatója, elemzője megállapít. Ennek oka abban rejlik, hogy már járt úton halad: a magyar nyelvű prédikációs és hitvitázó irodalom a 17. század közepére a nyelvet alkalmassá tette arra, hogy bonyolult gondolatokat árnyaltan fejezzen ki az író. Ezek a fejezetek Apácai művében mind a szintaxis, mind a lexika tekintetében a leginkább egységesek. Azonban itt is megjelenik az a körülírási beszédmód⁴, amelyet nagymértékben alkalmaz az elvont tudományok és a természet-tudományok bemutatásakor. Például a teremtés magyarázatáról:

„...az Isten teremtett először egy kimondatlan nagy elegy-belegy⁵ testet, mely minden ékesség nélkül és setétséggel béborítva volt”⁶.

A „káosz” szót tehát magyarul több szóval tudja csak visszaadni.

A gonosz (mala) lelkiismeret különféle megnyilvánulásait nagyon szemléletes, láttató erejű szóképekkel érzékelteti. A latin szavak helyett a következő magyar kifejezésekkel él: *tompa* (hebetata), *elájult* (stupefacta), *bélyeges* (cauterizata) „amely se egyképpen, se másképpen, se nagy, se kicsiny bűnben fel nem serken; amely az olyanokban találta, akik a megvilágosíttatás után magokat megint a bűnben buborékolásra adták”.⁷ Az alliteráció és maga a

4 Tótfalusi Kis Miklós a körülírási fordítást lehetőség szerint kerülendőnek tartotta. Az *Apologia Bibliorum* első részében, az *Epistola Apologetica*-ban fejtegeti az általa követett elveket, így a legmegfelelőbb, az eredetihez legközelebb eső szó kiválasztását, a fogalmi tisztaságot, pontosságot. Tótfalusi Kis Miklós, *Apologia Bibliorum, Kolozsvár, 1697*. Hasonmás és fordítása magyar nyelvre. Ford. Fekete Csaba. A Magyarországi Református Egyház Sajtóosztálya, a Magyar Bibliatanács Kiadója, Budapest, 1985.

5 Az „elegy-belegy” kifejezés a 18. században a Streibig-kalendáriumokban a ’mindenfélé’, ’tarkabarka’, ’vegyes’ jelentésben szerepel. Közreadja Szilágyi Ferenc, *Elmét vidító elegy-belegy dolgok. Válogatás a győri kalendárium 1749-től 1849-ig tartó időszakából*. Budapest, Magvető, 1983.

6 Apáczai Csere János, *Magyar Encyclopaedia*, Kiad., bev., jegyz. Szigeti József. Bukarest, 1977, 429.

7 Apáczai, 1977, 434.

kép – „*bűnben buborékolás*” – igazi költői lelemény, Dante pokolbeli bűnöseit idézi szemünk elé, pl. a Hetedik énekben, Babits Mihály fordításában:

*S szólt a jó mester: „Lásd fiam, e tóban
szenved, akin erőt vett a harag;
és bizonyosra veheted valóban,
hogy még több nép sóhajt a víz alatt;
s szemünk megmondja, bárhova figyeljünk,
hogy sóhajukból buborék marad.”*⁸

A matematikai és természettudományos részekben Apácai nehezebb feladat előtt állt, mert előbb meg kellett alkotnia azt a metanyelvet, amelyen el tudja mondani a szükségesnek tartott ismereteket. A 19. vége óta történtek kísérletek matematikai és fizikai műszavainak szakmai szempontú vizsgálatára (Szily Kálmán⁹), kicsit később filozófiai terminológiájának értékelésére is (Kornis Gyula¹⁰, Kremmer Dezső¹¹), majd Bán Imre átfogó, összehasonlító vizsgálatai tárnak föl alapvető eszmetörténeti és nyelvi kérdéseket. Monográfiájában értékeli az említett kutatók tudománytörténeti megközelítéseit s közread igen részletes szószedetet az Apácai által magyarított kifejezésekből.¹²

Mi most csak arra vállalkozunk, hogy néhány példán megfigyeljük, hogyan birkózik a körülírásos fordítás, vagy a tükörfordítás módszerével, továbbá, hogy a képszerű, „költői” megoldások mikor bukkannak elő.

A legszárazabb a logikai rész: Apácai minden latin kifejezést, terminus technicust magyarul ad vissza, s ettől a nyelvi purizmustól válik nagyon nehezen követhetővé a mai olvasónak; a „túlságosan lefordított szöveg” inkább eltakarja, semmint feltárja a benne rejlő értelmet. Például:

8 Dante Alighieri *Összes Művei*. Szerk., utószó: Kardos Tibor. Magyar Helikon, Budapest, 1965, 577.

9 Szily Kálmán, *Adalékok a magyar nyelv és irodalom történetéhez. Összegyűjtött írások*, Budapest, 1898., uő: *A magyar természettudományi nyelvről*. Természettudományi Közlöny, 1910

10 Kornis Gyula, *A magyar bölcséleti műnyelv fejlődése*, Magyar Nyelv, 1907, 101–102, 193, 196.

11 Kremmer Dezső, *Apáczai Csere János*. Budapest, 1912.

12 Bán Imre, *Apáczai Csere János*. Budapest, Akadémiai kiadó, 1958, 361–364.

„1. Az állató ok az, amiben valami áll. 2. Ez az egész tevő okot általhatja, és ő szerzi azt a tulajdon lételt, mely akarminnek is vagy on a felett a köz természet felett, mely a tevő októl vagy on. 3. Sok dolognak lehet azon szerző és tevő okjok, de azon állatójok nem lehet.”¹³

Vagyis az „állató ok” a *forma*, a „tevő ok” a *materia*, a „szerző ok” pedig az *efficiens*, mai terminológiával a ható ok.

Érdemes összevetnünk ezt a magyarítási kísérletet egy 20. század végi példával, a magyar informatikai szaknyelv kísérletezéseivel:

„A változó értéke az őt létrehozó burokhoz [shell] tartozik, de nem adódik át a burok gyermekeinek.” „Az engedélyek és a tulajdonos között szereplő egész szám a láncszemek száma: mindegyik láncszem az i-bögre mutat, mindegyik láncszem egyformán fontos”¹⁴ [i-bögek = inodes, i-node, information node].

Az informatikusok körében ma már a fenti szövegrészlet ugyanolyan archaikus, *purista* fordításnak hat, mint Apácai kísérlete, hogy minden terminus technicust magyar szóból képezzen. Az 1987-ben magyarul kiadott informatikai szakkönyv érdekes példa a legújabb időkben lejátszódó, elsősorban technikai nyelvújítás dinamikájára: a nyelvi kísérletezés, tudatos szóalkotás és a spontán nyelvújítás együtt alakította ki azt az informatikai nyelvet, amelyet már nemcsak egy szűk, szakmai réteg használ, hanem a köznyelvbe is behatolt. És most is oly módon megy végbe ez a folyamat, mint régen: az erőltetett, „purista” szóalkotások kihullanak, s inkább az idegen tőből képzett, de mégis „természetesebbnek” ható kifejezések maradnak meg, a nagyon szellemes, találó magyarításokkal és a könnyen adódó tükörfordításokkal együtt.

A számtani és mértani fogalmak, definíciók magyarítása is hasonló nehézségeket vet föl: a latin kifejezések segítségével tudjuk csak „feloldani” Apácai hapaxait (ma legalábbis úgy tűnik, hogy sok kifejezést csak ő használt). A „*suta gömbölyeg*” (hengerpalást), a „*hegyes gömbölyeg*” (kúp) és az „*egybeszorított lángszabású*” (prizma) képszerűen fejezi ki ugyan az adott formát, de nem lépven ki Apácai *Encyclopaediájából*, olyan megkövült jel ma már, amelynek az értelmét valóban csak a latin nyelvű matematikai tankönyvekből lehet megtudni. Még néhány példát említünk a definíciók szemléltetésére:

13 Apáczai, 1977. 101.

14 B. Kernigham – R. Pike: *A Unix operációs rendszer*. Bp. 1987, 2. kiad.: 1992.

„A vonás igyenes avagy horgas [recta vel curva] ... A horgas vonás kerek, avagy görbe [peripheria aut helix]. A kerek az, amely mindeniütt egyarányú messze vagyon a békerítettett tágasságnak közepitől. Annak okáért lesz a vonásnak megfordítása által, egyik vége vesztég állván, s a más elébb-elébb tolyatván. A görbe (tekeres) az, amely az imígy-amígy bekerítettett tágasság közepitől nem mindeniütt egyarányú messze vagyon [hyperbola, ellipsis]”.¹⁵

A fenti idézetben az ellipszis körülírása, az „imígy-amígy bekerítettett tágasság” a káosz magyarításának, a „kimondatatlan nagy elegy-belegy test”-nek az analógiáját követi, s a szövegnek ezek a tekervényes, időnként mulatságosan ható kifejezések sajátos, mondhatnánk, naiv bájt kölcsönöznek: érződik a szellemi erőfeszítés a latin szó magyarul mondásában, de azt láthatjuk, hogy ha másképp nem, akkor az adott mértani forma, vagy számtani művelet megnevezésekor a létrehozás folyamatát mondja el magyarul, s az lesz a dolog neve. Csak érdekességként idézem a Hérón-képlet – a háromszög területét az oldalhosszakból megadó formula – Apácai-féle leírását: „A hosszúkának az egyenesszeghez való tekintetiből származik a Hero köz írója, mely oly végetlen ráma, ki egy, a kebelesen mozgadozó csigás horoggal megállítatik.”¹⁶

Ugyanakkor érdemes fölvetni még egy szempontot, ha Apácai nyelvi teljesítményét vizsgáljuk: hogyan váltakozik nála a metanyelv (tehát a terminológia, a tudatosan az adott szaktudományra szabott nyelv) az irodalmi és beszélt nyelvvel. Azt ugyanis észrevehetjük szinte minden részben, hogy ebből a szempontból sem egységes az *Encyclopaedia* szövege, mert éppen a magyar nyelv képszerűsége – amelyet már Sylvester János is nagyra értékelt – idézi elő, hogy a hiányzó tudományos terminológia megalkotásakor a költői nyelvet hívja segítségül. Vagy pedig olyan szubjektív élmény leírásával teszi láthatóvá mondanivalóját, ami szintén nem a tudományos stílusra jellemző. Például *A földi dolgokról* (Hetedik rész) szóló fejezetben a jégvirág „tudományos” leírása:

„Mert midőn a pelhecskének azok a részecskék a melegtől megerdesedvén (fogasodván) s osztán a hidegtől megfagyalalódván, a levegőégben az ő tengelyök körül forognak, akkor azok némely fagyos és kiterjedt, azokat megérő részecskéktől körös körül mintegy megszörösödnek, úgyhogy a hó szörösnek lássék. [...] Ha

15 Apáczai, 1977. 139–140, 168.

16 Apáczai, 1977. 153.

minden kicsid csepphez más hat, azokhoz hasonló cseppecskék adattatnak a felsőbb levegőégbéli mozgás által, és ha midőn azok egybefagynak, mindenikre egy-egy szőröcske vagy fogacska ragad, a hó csillag szabású lészen. Ezen úton-módon lesznek azok a gyönyörűséges virágok is, amelyeket én gyakorta nagy csudálkozással szemléltem az oly deszkákon, melyek valamely meleg üresség száján vannak, kikhez ékességgel verselőt soha emberi kéz nem írt s nem is ír.”¹⁷

Az égi dolgokról c. részt az anyag legkisebb részecskéinek jellemzésével kezdi, s a „*secundum elementum*”, globuli aetherei megnevezésére az „égi golyóbiskák” szókapcsolatot választja, s a fény jelenségét a következőképpen írja le:

*„Mert a világosság semmi sem egyéb, hanem az örvénybe legbelső és legkicsinyebb részecskéknek sebes forgások, melyek a körül lévő égi golyóbiskákat (kik az egész világot bétöltötték, és melyekből az ég állatja vagyon) igyenesen a kerület széne felé tolják”.*¹⁸

Amikor a színekről ír, akkor is a „golyóbiskák” terminus technicust alkalmazza, s azt figyelhetjük meg, hogy a meghatározások, definíciók gyakran mennyire „epikus” jellegűek: részletesen elmeséli a jelenséget, a megszemélyesítés költői eszközével élve. Ez a megoldás is arról tanúskodik, hogy nyelv és metanyelv egymáshoz való viszonya mennyire bizonytalan még a 17. század derekán.

Apácai nyelvteremtő munkájának beépülését viszont tanítványa, Bethlen Miklós *Önéletírásának* Előjáró beszédében érhetjük tetten: negyven év távlatából hogyan bukkannak elő ugyanazok a szavak bizonyos fizikai jelenségek – a fény – magyarázásakor. A Tizenharmadik részben (*Az örökkévalóságról való képzelődés hibáiról*), Bethlen a végtelen nagy és a végtelen kicsi kiterjedésről beszél, a következőképpen:

„Az aer másként láthatatlan, de mikor a nap valamely kiseded lyukon vagy nyíláson bésüt, ha oldalfélt állasz, szemeddel is meglátható apró fényecskemorzáknak, pillangócskáknak, melyek atomusoknak neveztetnek a physica scholában, azoknak számtalan sokaságából álló nagy test, halom vagy rakás. [...] És ami mindezeknél infinite nagyobb már, az ég, megszámlálhatatlan, amint a fizikusok

17 Apáczai, 1977. 223.

18 Apáczai, 1977. 175.

nevezik, *aethereus globusoknak, égi, apró, tőhegynél is kisebb golyóbisocskáknak congeriese.*"¹⁹

Lukácsy Sándor egy mondat erejéig megemlékezik Apácai *Encyclopaediájáról* is, amikor az „*atomusok*” mint toposzok előfordulását vizsgálja tanulmányában. Azt olvassuk róla: „csak röviden és határozott állásfogalás nélkül írt »*a testes dolgoknak igen apró része*«-ról.”²⁰ Apácai valóban nem foglalkozik részletesen az atomisztika tanával; a részecskék, „*az égi golyóbiskák*” csupán a fényjelenség leírása szintjén fordulnak elő nála, tehát sem nem az ókorra visszamenő elmélet, sem pedig mint az ebből származó prédikatori, irodalmi toposz. A Bethlen Miklós-idézetből viszont már kiderül, hogy ő az atomisztika tanait és a toposzt is ismerhette a 17. századi prédikációs gyakorlatból és irodalomból, erre Lukácsy Sándor nagyon sok példát említ, de ugyanakkor a „*fényecskemorzsák*”, „*golyóbisocskák*” szavak egykori tanára, Apácai szóhasználatát idézik föl.

Apácai nem fejtett ki elméleti megállapításokat nyelvteremtő munkájáról, az *Encyclopaedia* előszavában azonban érinti a kérdést; talán nevezhetnénk spontán nyelvújításnak is azt, amit elvégzett. Az ő gyakorlatában a nyelv mint *formálandó anyag* és mint *eszköz* van jelen: *anyag*, amellyel neki még erősen küszködni kell, hozzáidomítani az elvont tudományok fogalmaihoz, és *eszköz* a kor modernizációs igényei, törekvései kifejezésére.

A 17. század végén Tótfalusi Kis Miklós lesz az a személy, aki a Foucault által hangsúlyozott tudatosságot képviseli, amikor a nyelv működéséről beszél. Az *Apologia Bibliorum*ban kifejtett nyelvtani, stilisztikai és a fordításra vonatkozó nézetei egy rendkívül átgondolt nyelvi programot mutatnak, az anyanyelv alkalmassá tételét tudományos és bölcseleti művek írására.²¹ Munkája elején elődeit is felsorolja: Pázmány Péter, Szenci Molnár Albert, Gelei Katona István, Medgyesi Pál, Apácai Csere János példáját, akik „*a sok hibát és nyelvromlást javítva a magyar nyelvben vagy nyelvtant írtak, vagy egyéb műveikben tükrözték stílusukkal a valódi és eredeti magyar nyelvet s panaszkodva a sok hiba miatt, elől jártak a jó példával, hogy a*

19 Bethlen Miklós *Önéletírása*. S.a.r. V. Windisch Éva, Budapest, 1955. I. k. 70.

20 Lukácsy Sándor, *Egynéhány toposzról*. *Atomusok* = Isten gyertyácskái. Jelenkor kiadó, Pécs, 1994. 240.

21 Dukkon Ágnes, *Misztótfalusi Kis Miklós, az író és teológus* = Fejezetek 17. századi nyomdászatunkból. Szerk. P. Vásárhelyi Judit, Budapest, 2001, 179–201.

nemzetet a gondos írott és beszélt nyeltohasználatra rábírják. Eme igyekezetüket kevesen kárhoztatták, de még kevesebben követték őket”.²²

Ismerte Apácai *Encyclopaediáját*, mert amikor a birtokos szerkezet hibáiról ír, megemlíti, hogy Apácainál is található elszórtan olyan eseteket, amikor pl. a több birtokos – egy birtok és a több birtokos – több birtok használata összekeveredik (az ő fiokat – filium suum, a fiaikat – filios suos). Tótfalusi azonban nem akar túl szigorú lenni a nyelvhasználat szabályozásában, úgy gondolja, óvatosan kell a megszokott rosszat kiigazítani, Ézsaiás próféta szavait idézve „Itt egy kicsi, ott egy kicsi”, hogy a közönség vissza ne rettenjen a sok újítástól, javítástól.

Az *Apologia Bibliorumban* kifejtett nyelvfelfogás újdonsága, eredetisége abban látható, hogy a szerző milyen nagy jelentőséget tulajdonít a rendszeres szabályozásnak a nyelvten területén.

Úgy gondolja, hogy csak a jól gondozott, korszerű nyelv alkalmas az elvont tudományok kifejezésére. Ebből a szempontból nézve ő is a nyelv eszköz mivoltát helyezi előtérbe. Amikor viszont a bibliafordítás problémáit részletezi, eljut arra a felismerésre, hogy a nyelv maga is gondolkodás. Minden nyelvnek vannak ugyanis csak rá jellemző idiómái, vagy olyan fogalmi, amelyek mélyen a nyelvet beszélő-teremtő-fenntartó közösség kultúrájából erednek s más nyelven nincs ekvivalensük. Mégis le kell fordítani, át kell tenni más nyelvre is ezeket a frazeológiai vagy fogalmi egységeket, s ehhez szükséges a befogadó nyelv, jelen esetben a magyar nyelv természetének, lehetőségeinek igen alapos ismerete, s nyelvtanának gondos – de nem merev – szabályozása. Ettől kezdve az anyanyelvi program megvalósítására irányuló törekvéseket nem tekinthetjük csupán grammatikai és stilisztikai kérdések megoldási kísérleteinek, hanem bölcséleti állásfoglalásnak: ha a nyelv egyúttal gondolkodás is, akkor nem mindegy, hogy mit tükröz, mit árul el rólunk; szellemünk erejéről tanúskodik-e, vagy épp ellenkezőleg.

Tótfalusi tudatos nyelvészeti munkássága nagyon közel jutott a 18. század utolsó évtizedeitől kezdve kibontakozó nyelvi mozgalom alapelveihez. Az a többlet, amely Tótfalusi korában még nem volt időszerű: Kazinczynak és követőinek felfogása a nyelvről, mint *esztétikumról*, nem csupán *eszközzről*. A magyar felvilágosodás nyelvi programjaiban megjelenik az

22 Tótfalusi, 1985, 236.

ízlésbeli kánonképzés, mely a magyar szépirodalom szolgálatára törekedett elsősorban, a választékosság, az árnyalatok kifejezése, az európai minták követése szem előtt tartásával.

Bibliográfia

APÁCZAI CSERE János: Magyar Encyclopaedia. Kiad., bev., jegyz. Szigeti József. Bukarest, 1977

Apáczai Csere János emlékezete. Szerk. Kovács Sándor Iván, *Irodalomismeret*, kiad. Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2004

BÁN Imre: Apáczai Csere János. Budapest, Akadémiai kiadó, 1958

BETHLEN Miklós Önéletírása. Kiad. Windisch Éva, Budapest, 1955

Dante Alighieri Összes Művei. Szerk., utószó: Kardos Tibor. Magyar Helikon, Budapest, 1965

DUKKON Ágnes: Misztótfalusi Kis Miklós, az író és teológus = Fejezetek 17. századi nyomdászatunkból. Szerk. P. Vásárhelyi Judit, Budapest, 2001

Elmét vidító elegy-belegy dolgok. Válogatás a győri kalendárium 1749-től 1849-ig tartó időszakából. Kiad. Szilágyi Ferenc, Budapest, Magvető, 1983

ERDÉLYI János: Filozófiai írások. Kiad. T. Erdélyi Ilona, Budapest, 1981

FOUCAULT, Michel: A szavak és a dolgok, Budapest, 2000

B. KERNINGHAM – R. PIKE: A Unix operációs rendszer. Bp. 1987, 2. kiad. 1992

KREMMER Dezső: Apáczai Csere János. Budapest, 1912.

KORNIS Gyula: *A magyar bölcséleti műveltség fejlődése.* Magyar Nyelv, 1907

LUKÁCSY Sándor: Egynéhány toposzról. Atomusok = Isten gyertyácskái. Jelenkor kiadó, Pécs, 1994

SZILY Kálmán: Adalékok a magyar nyelv és irodalom történetéhez. Össze-
gyűjtött írások, Budapest, 1898

SZILY Kálmán: A magyar természettudományi nyelvről, Természettudományi Közlöny, 1910

TÓTFALUSI KIS Miklós: Apologia Bibliorum. Kolozsvár, 1697. Hasonmás és fordítása magyar nyelvre. Ford. Fekete Csaba. A Magyarországi Református Egyház Sajtóosztálya, a Magyar Bibliatanács Kiadója, Budapest, 1985